

Vers una història dels Països Catalans

En una ocasió Miquel Barceló, poc avesat a aquesta mena d'expansions, em va fer una reflexió, o més aviat una petita confidència, entre resignada i amarga, però de cap manera derrotista o desmobilitzadora, per certa i encertada que en fos la constatació: «Desenganya't, amic Toni, això dels Països Catalans només ens ho creiem els mallorquins i els valencians.» La conclusió era òbvia: al Principat ningú o molt pocs «creuen» en els Països Catalans. El subjecte històric o polític, en un llibre o un congrés, és sempre Catalunya i, com a molt, amb caràcter subsidiari i quasi de manera vergonyant, hi sol haver un capítol o una sessió sobre les Illes i el País Valencià, per tal de complir amb la quota de Països Catalans, de la mateixa manera que solen haver-hi quotes —encara que no es reconegui— en la composició de les diverses seccions de l'Institut d'Estudis Catalans i d'altres institucions pancatalanistes.

Eva Serra no sols creia i ha cregut fins al final en els Països Catalans, com a la nació sencera, completa, dels catalans, valencians i mallorquins, com a subjecte polític i històric, com a objecte d'estudi historiogràfic, sinó que s'hi implicà políticament i historiogràficament des del principi, en gran manera per pròpia convicció, però també per la doble influència dels seus mestres —i en particular d'Emili Giralt, el director de la seva tesi— i del context polític i intel·lectual dels anys seixanta i setanta.

M'agradaria començar per això últim i, en concret, per un debat que va publicar la revista *L'Avenç* l'any 1984. En aquella època, al començament dels anys vuitanta, *L'Avenç*, que portava com a subtítol *Revista d'Història dels Països Catalans* i estava dirigida aleshores per Ferran Mascarell, organitzà diversos debats sobre la historiografia catalana, els mites de la història de Catalunya i la tasca de l'historiador, que reuniren els historiadors més prominents del país en aquells moments.¹ El

1. Miquel BARCELÓ, Borja de RIQUER i Enric UCCELAY DA CAL, «Sobre la història i la historiografia catalana», *L'Avenç*, núm. 50 (juny 1982), p. 68-73; Miquel BARCELÓ *et al.*, «Debat sobre la tasca de

de 1984, que aparegué en el número 67 sota el títol «Debat sobre la tasca de l'historiador, avui», comptà amb la participació de Ramon Garrabou, Josep Termes, Eva Serra, Jordi Casassas, Borja de Riquer, Enric Ucelay da Cal, Miquel Barceló i Miquel Izard. Llegit avui, el debat pot sorprendre per la vehemència i l'agressivitat verbal amb què eren exposades les posicions respectives, que cobrien un ampli espectre polític i ideològic, dins, això sí, d'una comuna militància antifranquista. Més enllà, però, de la combativitat i el poc tacte amb què s'atacaven les posicions contràries, entre persones que, en la majoria dels casos, eren amics i companys de lluita, les intervencions coincidien a assenyalar el moment històric —el de la transició política— com una època de canvi i fins i tot d'inflexió historiogràfica respecte del període anterior, el del final del franquisme, i discrepaven quant al que calia fer, quant a quina havia de ser la tasca de la història i l'historiador.

El debat partia d'un text redactat entre altres per Ramon Garrabou i Miquel Barceló, en el qual es constata la pèrdua de l'empenta renovadora dels anys seixanta i setanta, la cada vegada menor participació dels historiadors en el debat polític i ideològic, l'absència de plantejaments globalitzadors i el refugi (o la fugida) cap a temes parcials monogràfics. Un text que proposava una sèrie de qüestions centrals i punyents per tal d'encetar i ensolcar la discussió, com ara: Quina mena d'història necessita la societat catalana actual? S'ha de desenterrar la vella mitologia, com han fet algunes institucions del país? Fer història de Catalunya avui vol dir fer història del catalanisme de les institucions i dels personatges? Ja que el model historiogràfic creat per la burgesia al segle passat s'ha esgotat, cal refer-ne un altre?

D'aquell debat, tan estimulants a l'època com encara avui, trenta-cinc anys després, en recordaré només les intervencions d'Eva Serra i dels seus dos contradictors, Miquel Barceló i Borja de Riquer. Eva hi exposava els seus dubtes sobre el rebuig dels mites en l'àmbit popular, difícilment permeable a les abstraccions construïdes pels historiadors. La preocupava en particular el risc d'un discurs historiogràfic summament científic però descarnat, sense pautes que servissin de referència, i, en aquest sentit, s'interrogava sobre la conveniència o no de mantenir mites com el del Compromís de Casp o el de l'Onze de Setembre. En poques paraules, la historiadora barcelonina estava convençuda que la pràctica científica ha d'anar acompanyada d'una identificació social i nacional.

Miquel Barceló replicà iradament que aquesta no era la tasca de l'historiador; que aquest no s'ha de pronunciar sobre quins mites s'han de mantenir, sobre quins són els bons i quins els dolents: «Que els polítics fan mites i els aprofiten, ja ho sabem, però jo crec que l'historiador n'ha de fugir com de la pesta.» Per la seva

l'historiador, avui», *L'Avenç*, núm. 67 (gener 1984), p. 70-76; Ricardo GARCÍA CÁRCEL, «Els mites i la història de Catalunya», *L'Avenç*, núm. 72 (juny 1984), p. 81-82.

part, un altre dels intervinents en el debat, Borja de Riquer, tot i que reconeixia que desmitificar és políticament perillós, perquè som un país «fotut» que encara necessitem mites, conclouïa, com Barceló, que «no es tracta només de canviar els mites, uns mites d'un color per uns altres de colors més agradables». «És això», continuava de Riquer, «el que ens hem de replantejar més clarament i, no, dir que encara necessitem dels nostres mites. Però... per què? Per fer que la gent, d'alguna manera, segueixi les nostres banderes amb uns mites més presentables que els dels altres? Em sembla que no». I posava l'exemple d'un article que Oriol Pi de Cabanyes havia publicat uns mesos abans a la revista *Serra d'Or*: «Ell escrivia com a polític, és un article polític que parla d'una visió política als historiadors i els diu: "Penseu massa i això és perillós, perquè estem en una situació massa anormal perquè vingueu ara a posar-nos en qüestió allò que és la nostra essència, i amb això el que feu és crear-nos una confusió tal que els sectors populars se'ns poden anar". D'alguna manera, ell planteja la necessitat del mite, cosa que des de la meua modestia d'historiador em sembla una aberració.»

M'he allargat tant en aquest debat no sols per la seva permanent actualitat, sinó també perquè defineix prou bé tant la concepció de la història i de la tasca de l'historiador que tenia Eva —una pràctica científica no descarnada, una història que posés en el centre les persones i els pobles, i no només les estructures i les conjuntures, els preus i els salaris, les institucions— com també el seu doble o triple compromís: amb la ciència històrica o, si es vol, amb la pràctica científica de la història, amb les classes populars, alhora com a subjecte històric i com a destinatari de l'explicació històrica, i amb el país o, millor, els Països Catalans. D'aquí la seva activa militància política i, també, la preocupació per arribar al lector, a un lector més ampli que l'estrictament acadèmic, per interessar-lo i per no privar-lo del tot de referències, sigui el 1640 o l'Onze de Setembre.

Jo crec que tota la trajectòria historiogràfica d'Eva Serra gira entorn d'aquestes tres premisses: la centralitat o el protagonisme, això que ara en diem *l'agency*, de les classes populars, dels treballadors —els pagesos, en l'època en què ella es va especialitzar—; la societat, el poble, el país o la nació —Catalunya en primer lloc i els Països Catalans com a marc nacional complet—, i el doble compromís, científic o acadèmic i cívic o polític, de l'historiador, la seva voluntat transformadora a partir de l'explicació del passat i la comprensió del present.

Tots aquests aspectes estan sent abordats en aquestes jornades en homenatge a Eva Serra, que porten justament el subtítol d'*Història i compromís*, i en les quals se m'ha demanat que em centri en la relació entre Eva Serra i la historiografia dels Països Catalans. Per a Eva, el Principat era el seu observatori, el seu camp de recerca i de treball, però la nació completa on entendre els seus resultats i contrastar-los amb els del País Valencià i les Illes era el marc nacional compartit dels Països Catalans. Ja en un text de 1984, publicat justament a València, alertava del

perill que representava l'Estat de les autonomies, entronitzat per la Constitució de 1978, i l'intent de «promoure tantes històries de pobles com *comunidades autónomas* contempla l'Estat» previst pel text constitucional. Un perill que, malauradament, s'ha confirmat en aquests quaranta anys de règim autònom i la conformació —a Catalunya, al País Valencià i a les Illes— d'una consciència regionalista, ajustada al marc territorial autònom i refractària, si no decididament hostil, al marc nacional comú. Eva Serra, per contra, proposava «prendre com a unitat d'observació els Països Catalans» i superar la «timidesa interpretativa» dels historiadors, més habituats a aplegar informació que a interpretar-la, en un moment, a més, en què «les necessitats que tenim plantejades com a poble —un de sol, no tres ni quatre— [...] ens obliguen a avançar en la interpretació [global, conjunta] [...], més enllà de les històries parcials: País Valencià, Principat, Illes, Catalunya Nord; més enllà d'històries diacròniques i separades, tendents més a discursos narratius paral·lels que a una interpretació integradora global».²

En la conformació d'aquesta visió nacional ampliada degueren influir molts factors —persones, vivències, lectures i reflexions—, començant pel seu propi pare, l'arqueòleg Josep de Calassanç Serra i Ràfols —nascut a Maó, on el seu pare havia estat destinat com a catedràtic d'institut, deixeble de Pere Bosch Gimpera i un home molt pròxim al territori i a la seva gent—, i la militància política, junt amb els seus germans, Blanca i Josep, en les rengleres de l'independentisme. També hi degueren contribuir les classes als Estudis Universitaris Catalans, que anaven sortint de la clandestinitat,³ i el treball editorial a la *Gran enciclopèdia catalana*, una ambiciosa iniciativa cultural de l'àmbit dels Països Catalans, així com, molt probablement, la lectura de les obres de Joan Fuster, que des de la segona meitat dels anys cinquanta

2. Val la pena, pel seu interès, reproduir el paràgraf complet: «Sempre hi ha més possibilitats d'investigació, sens dubte. Molta documentació encara dorm esperant noves recerques. Però, també, moltes coses ja han estat estudiades amb resultats parcials —o no tan parcials—, que el que esperen és aprofundiments en la interpretació. Aquesta consideració ve a compte que l'esforç historiogràfic fet amb relació a la història dels Països Catalans, des de la meua perspectiva, és superior, en informació, a les possibilitats interpretatives dels resultats de les recerques. Tenim recerques, tenim resultats, tenim, però, timidesa interpretativa. És evident que la prudència interpretativa és fruit de les exigències del rigor científic. Però les necessitats que tenim plantejades com a poble —un de sol, no tres ni quatre— generen unes exigències pròpies que, des del meu punt de vista, ens obliguen a avançar en la interpretació de la història del nostre poble, més enllà de les històries parcials: País Valencià, Principat, Illes, Catalunya Nord; més enllà d'històries diacròniques i separades, tendents més a discursos narratius paral·lels que a una interpretació integradora global.» Vegeu Eva SERRA, «Per una història global i integradora dels Països Catalans: el cas de l'època moderna», a Joan FUSTER *et al.*, *Els Països Catalans: un debat obert*, València, Tres i Quatre, 1984.

3. Hi va tenir com a professors Jordi Rubió i Balaguer, Miquel Coll i Alentorn, Ramon Aramon, Ferran Soldevila, Joaquim Molas i Jordi Carbonell. Vegeu Josep CAPDEFERRO *et al.*, «Eva Serra (1942-2018). Saviesa, generositat i compromís. Història, societat i país», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. xxix (2018), p. 509-522.

del segle xx venia proposant el terme Països Catalans per a designar el conjunt de les terres de parla catalana, en substitució dels termes Catalunya Gran, Catalunya Integral, Comunitat Catalànica i d'altres que s'havien fet servir fins aleshores.⁴

Fora del Principat, Eva Serra mantingué una relació fluida i fructífera al llarg dels anys amb els historiadors valencians i mallorquins, que, en el cas de la Catalunya del Nord, la portà fins i tot a implicar-se de manera directa en la recerca bàsica, arxivística, juntament amb la seva col·lega i amiga Núria Sales, amb qui va col·laborar en un número monogràfic dedicat a aquest territori per a la revista *Afers* el 1997.⁵ Pel que fa al País Valencià, el contacte li degué venir a través de qui seria el director de la seva tesi doctoral, Emili Giralt, deixeble de Jaume Vicens Vives, que va ser molts anys (entre 1966 i 1971) catedràtic d'història moderna i contemporània a la Universitat de València, i que el 1971 organitzà el Primer Congrés d'Història del País Valencià. Un congrés en el qual Eva no sols tindria l'ocasió de conèixer de primera mà historiadors com Sebastià García Martínez, Manuel Ardit, Lluís Guia o Pedro Ruiz Torres, entre molts altres, i d'establir vincles d'amistat estrets i duradors, sinó que va presentar una comunicació pròpia sobre el règim senyorial al País Valencià, una de les poques que es van llegir en català i que eixamplava a terres valencianes el seu interès per la història agrària del Principat.⁶

Un any després, Giralt dirigia una obra ambiciosa, *Bibliografia dels moviments socials a Catalunya, País Valencià i les Illes*, de vora un miler de pàgines, per a la qual comptà amb la col·laboració d'Albert Balcells, Alfons Cucó i Josep Termes i un ampli equip de redacció en el qual hi havia Eva Serra, Pere Gabriel i una àmplia nòmina d'historiadors valencians, com Rafael Aracil i altres.⁷ Però, per raons d'especialitza-

4. Joan Fuster emprà ja el terme Països Catalans en *La poesia catalana*, Palma de Mallorca, Raixa, 1956, 2 v., però el va proposar i argumentar sobretot en *Qüestió de noms*, Barcelona, Edicions d'Aportació Catalana, 1962. Sense utilitzar encara aquest terme, Fuster emprava la noció *completitud nacional* des d'uns anys abans, tot alertant sobre els riscos d'un regionalisme principatí que es mira amb indiferència i com a cosa aliena la resta del conjunt nacional: «Mentre el problema de València no serà considerat pels catalans estrictes com un problema llur, i com un problema rigorosament nacional —des dels punts de mira econòmic, polític i cultural—, el catalanisme no deixarà d'ésser un moviment fracassat en potència.» Vegeu Joan FUSTER, «València en la integració de Catalunya», *La Nostra Revista*, núm. 52-53 (abril-maig 1950), p. 136-137.

5. El dossier, coordinat per Núria Sales, es titulava *Catalunya Nord (segles xv-xix)* i Eva Serra hi contribuï amb dos treballs: «Perpinyà, una vila a Corts catalanes (Montsó, 1585)», *Afers*, núm. 12 (1997), p. 573-626, i «La sindicatura de Rafael Coll, síndic de Tuir a les Corts catalanes de Barcelona del 1626», *Afers*, núm. 12 (1997), p. 627-633.

6. Eva SERRA, «Notes per a una aproximació a l'estudi del règim senyorial al País Valencià al segle xvii», a *Primer Congreso de Historia del País Valenciano: Celebrado en Valencia del 14 al 18 de abril de 1971*, vol. 3, València, Universitat de València, 1976, p. 345-360.

7. Emili GIRALT (dir.), *Bibliografia dels moviments socials a Catalunya, País Valencià i les Illes*, Barcelona, Lavínia, 1972. Entre els col·laboradors de l'obra figuraven, entre altres, els valencians Amparo Álvarez, Rafael Aracil, Joan Brines, Alfons Cucó i Josep Vicent Marquès, deixebles de Giralt a la Universitat de València.

ció acadèmica, el seu gran amic i interlocutor valencià va ser el modernista Manuel Ardit, deixeble de Joan Reglà, deixeble al seu torn, com Emili Giralt, de Jaume Vicens Vives. Manuel Ardit i Eva Serra van col·laborar en dues obres importants que ella va coordinar: el volum 4, *Crisi institucional i canvi social, segles XVI i XVII* (1997), de la *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans* dirigida per Borja de Riquer,⁸ i el volum 3, *Edat moderna* (2008), de la *Història agrària dels Països Catalans*, dirigida per Emili Giralt i coordinada per Josep Maria Salrach.⁹ Tots dos coincidirien més tard a la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans, de la qual Ardit era membre des de 1992 i Eva Serra des de 2002. Eva era també membre del consell assessor de la revista *Afers*, fundada el 1985 per Sebastià García Martínez i dirigida, des de la mort d'aquest el 1987, per Manuel Ardit, en la qual va publicar diversos articles —entre ells, els dos ja citats dedicats a la Catalunya del Nord— i ressenyes.¹⁰ Ardit va morir el desembre de 2013, i poc després, l'11 de juny de 2014, Eva participaria en la taula rodona que es va celebrar a l'Octubre Centre de Cultura Contemporània en record i homenatge seu, i, dos anys després, a sol·licitud de l'editor Vicent Olmos, escriuria l'epíleg de la nova edició del llibre d'Ardit, *Els homes i la terra del País Valencià (segles XVI-XVIII)* (2016), que havia estat publicat per primera vegada el 1993 per l'editorial Curial.¹¹

Segurament, no s'ha insistit prou en el paper que van tenir els deixebles de Vicens que van passar per la Universitat de València, com els esmentats Reglà i Giralt, però també Jordi Nadal, Josep Fontana i encara Ernest Lluch, en la consolidació del marc nacional dels Països Catalans com a projecte historiogràfic i polític. Un projecte que tenia com a principal impulsor per part valenciana Joan Fuster, que acabà convencent fins i tot el mateix Vicens, com donen a entendre els articles d'aquest últim publicats a *Serra d'Or* el 1960, l'últim any de la seva vida.¹² Els Països Catalans d'Eva Serra naixen de les lectures i la pràctica historiogràfica d'aquests autors: de Joan Fuster, sobretot,¹³ d'Emili Giralt, el seu director de tesi,

8. Borja de RIQUER (dir.), *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1996-1999, 12 v.

9. Emili GIRALT (dir.), *Història agrària dels Països Catalans*, Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona, 2005-2008, 4 v.

10. Entre elles, la que va fer del llibre de Manuel ARDIT, *Creixement econòmic i conflicte social: la foia de Llombai entre els segles XIII i XIX*, Catarroja, Afers, 2004, a Eva SERRA, «La foia de Llombai. Un estudi de cas al servei de la història general», *Afers*, núm. 48 (2004), p. 459-471, i la llarga i generosa que va dedicar a la meua *Història del País Valencià*, València, Edicions Alfons el Magnànim, 1995, a Eva SERRA, «La *Història del País Valencià* d'Antoni Furió. La visió històrica d'una sòlida síntesi», *Afers*, núm. 26 (1997), p. 157-169. No cal dir que les seves observacions crítiques, en particular al tractament displícit que jo hi feia de les Corts i les altres institucions forals d'època moderna, eren justes i enraonades, com he tingut ocasió de comprovar en dedicar-m'hi jo mateix de manera directa en els últims anys.

11. Manuel ARDIT, *Els homes i la terra del País Valencià (segles XVI-XVIII)*, Catarroja, Afers, 2016.

12. Jaume VICENS VIVES, «Presència valenciana», *Serra d'Or*, núm. 5 (maig 1960), p. 6-7.

13. Eva Serra dedicà un important article a la gènia historiogràfica del llegat de Joan Fuster,

director també d'aquella importantíssima contribució historiogràfica que va ser la *Història agrària dels Països Catalans*, ja alludida abans, i president de l'Institut d'Estudis Catalans (1987-1995), i de Pierre Vilar, fins i tot.¹⁴ I es consoliden amb la seva intensa relació intel·lectual amb els historiadors de la resta dels Països Catalans, en particular Manuel Ardit.

Des de la seva participació activa als consells assessor o de redacció de diferents revistes d'investigació (*Afers, Recerques*), a la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans o al jurat del Premi Ferran Soldevila, Eva Serra va tenir ocasió de seguir de prop la recerca històrica bàsica als Països Catalans i d'impulsar projectes ambiciosos. En particular, per la seva transcendència i influència sobre tot l'àmbit nacional, voldria citar els estudis dedicats a les institucions polítiques catalanes, de les Corts i la Generalitat al Tribunal de Contrafaccions, que els historiadors dels anys setanta i vuitanta van abandonar en considerar-les estructures encarcades i buides de contingut que només representaven els interessos d'unes elits oligàrquiques i decadents. En la mateixa estela que Víctor Ferro, Núria Sales, Joaquim Albareda, Hèctor López Bofill i fins i tot Josep Fontana, Eva Serra promouria una visió menys negativa i més matisada d'aquestes institucions, sobretot a l'època moderna, molt més obertes, transversals i dinàmiques, amb capacitat d'evolució i modernització, que no es pensava. Aquesta perspectiva renovadora de la història política i institucional i de les institucions catalanes que van ser abolides el 1714, junt amb tot el sistema constitucional i jurídic del qual eren expressió, influí de manera significativa en la celebració dels 600 anys de la creació de la Generalitat Valenciana, l'octubre de 2018, en la preparació de la qual va contribuir activament, suggerint temes i autors, si bé ja no va poder participar en les sessions. Com ella hauria volgut, l'origen i l'evolució de la Generalitat Valenciana, la seva naturalesa i composició, les seves funcions i competències, el seu paper polític, la seva connexió amb la creació i el desenvolupament del deute públic i amb el procés de construcció de l'Estat, van ser examinats des d'una perspectiva comparativa no sols amb les institucions homòlogues —i fins i tot homònimes— de la resta de territoris de la Corona d'Aragó —Catalunya i Aragó, però també Sardenya, Sicília i Nàpols—, sinó també d'altres regions europees amb institucions similars —Borgonya, Flandes, Provença i Llenguadoc, Suïssa— o diferents —Castella, Navarra, França.¹⁵

publicat en un número monogràfic de la revista *L'Espill* en memòria a l'intel·lectual valencià en els vint anys de la seva mort: «D'avui estant: vigència de Fuster com a historiador», *L'Espill*, núm. 10 (2002), p. 47-59.

14. Sobre aquest últim, vegeu la contribució d'Eva Serra al llibre col·lectiu *Pierre Vilar i la història de Catalunya*, Barcelona, Base, 2006.

15. El congrés, amb el títol «La veu del regne. Representació política, recursos públics i construcció de l'Estat. 600 anys de la Generalitat Valenciana», se celebrà a València, Morella i Alacant, del 21 al 28 d'octubre de 2018, organitzat per la Presidència de la Generalitat i les cinc universitats públiques

Els Països Catalans, de manera explícita o implícita, formaven part de l'imaginari de referència d'Eva Serra, l'horitzó nacional amb què interpretar el passat i, també, amb què construir el futur. Per això, m'agradaria acabar aquesta intervenció amb una reflexió de la mateixa Eva publicada en la revista *L'Accent*, en un article titulat justament «A propòsit dels Països Catalans com a subjecte d'anàlisi històrica». Després de constatar el retrocés que havia patit la idea de Països Catalans en els últims anys, i de la necessitat d'haver d'explicar la seva elecció com a subjecte d'estudi, quan la «història d'Espanya no sembla exigir cap explicació que la legítimi»,¹⁶ Eva conclou: «Això no vol dir que la societat civil, al marge de l'oficialitat acadèmica, política o independentment dels retrocessos tàctics del pensament, no segueixi fent camí. Per aquesta raó, encara són vàlides les paraules de Vilar de 1984: “És menys com a ‘concepte’ que cal pensar els ‘Països Catalans’ que com a projecte. Cal preparar el segle XXI”. Només el convenciment de tenir els Països Catalans com a projecte del nou segle recentment nascut facilitarà i permetrà que els tinguem també presents en la recerca històrica, el pensament i les col·laboracions científiques».¹⁷ No hi puc estar més d'acord.

ANTONI FURIÓ

valencianes, i tingué l'assistència de més de cent vuitanta participants de diferents països. Les actes es troben actualment en curs de publicació.

16. «Mentre una història d'Espanya no sembla exigir cap explicació que la legítimi, perquè l'Estat, independentment de com s'hagi format, legitima parlar d'una societat espanyola com si es tractés d'una formació natural, la història dels Països Catalans com a subjecte d'estudi exigeix més explicacions, això, fins i tot entre la nostra comunitat científica, pel fet de ser una identitat legalment no reconeguda». Vegeu Eva SERRA, «A propòsit dels Països Catalans com a subjecte d'anàlisi històrica», *L'Accent.cat* (en línia) (9 octubre 2018), <<http://laccent.cat/a-proposit-dels-paisos-catalans-com-a-subjecte-danalisi-historica/>>. En realitat, aquest article va aparèixer publicat per primera vegada en l'Anuari 2003 de *L'Accent*.

17. Eva SERRA, «A propòsit dels Països Catalans com a subjecte d'anàlisi històrica», *L'Accent.cat* (9 octubre 2018).